

Višnuisti proti višnuistom. Strety lokálnej tradície a globálneho hnutia Haré Krišna vo Vrindávane*

MATEJ KARÁSEK

Katedra porovnávacej religionistiky Filozofická fakulta
Univerzity Komenského v Bratislave

The article is concerned with the confrontation between the Vaishnavas from the International Society for Krishna Consciousness (also known as ISKCON or Hare Krishnas) and local Vaishnavism in Indian town of Vrindavan. Vrindavan as the place where are situated the puranic stories about Krishna, attracted the attention of ISKCON since the very beginning of the existence of this organization. In 1975, ISKCON founded the temple complex Krishna-Balaram in Vrindavan, which became the base for huge crowds of Vaishnavas from all around the world and at the same time the centre of permanent ISKCON's mission in the town. The presence of ISKCON and its activities in the locality have brought the significant socio-cultural and economical changes for the local community. According to the author of article, ISKCON activities in Vrindavan lead to the implementation of specific ISKCON's religious interpretations and practices to local Vaishnava tradition and consequently transform it in terms of ISKCON's Vaishnava discourses. In order to legitimize ISKCON's existence as a part of authentic Vaishnava tradition, ISKCON authorities are trying to take control over the local religious places, Brahmin authorities, the interpretational frameworks of Vaishnavism, local religious traditions and practices. The author of the paper asserts that ISKCON's practices in Vrindavan local community in many aspects remain colonial techniques and he calls ISKCON's approach to local religious tradition as the colonization of tradition.

Keywords: ISKCON, Hare Krishna, India, Vishnuism, Vaishnavas

Úvod

Predložený text je prípadovou štúdiou, ktorá sa na príklade nevelkého indického mesta Vrindávan pokúsi priblížiť procesy konfrontácií a sporov neindických vyznávačov globálneho višnuistického hnutia Haré Krišna¹ s domácim obyvateľstvom tohto pútnického mesta a ich lokálnou višnuistickou tradíciou.

Vrindávan je jedným z najdôležitejších miest kultu

vzťahujúcemu sa k hinduistickému božstvu Krišnovi v celej Indii. Na indické pomery nevelký Vrindávan patrí do severoindického štátu Uttárpradéš a je vzdialený asi 140 km od indického hlavného mesta Dillí. Na základe údajov z posledného cenzu z roku 2011 má Vrindávan 63 000 obyvateľov. Podľa odhadov miestnych úradov toto pre viacero hinduistických tradícií sväté mesto každodenne navštívi približne desiatitisíc

* Táto publikácia vychádza v rámci grantu VEGA 1/0615/17 „Migrácia blízkovýchodných náboženských minorít ako vedecká a spoločenská výzva“.

1 Hnutie je známe aj pod názvom ISKCON, ktorý je skratkou pre International Society for Krishna Consciousness, teda Medzinárodné hnutie pre vedomie Krišnu.

pútnikov. Na sviatok Krišnovho narodenia sem však príde až okolo jedného milióna ľudí² (Vyas 2009: 3).

Počiatky tradície putovania do Vrindávanu možno datovať do šestnásteho storočia, teda do čias bengálskeho svätca Šrí Čaitanjan³ a jeho žiakov. Tí sa podujali vo vrindávanských lesoch lokalizovať mýtické miesta Krišnovho detstva a dospievania popisované v *puránskych* náboženských textoch. Na miestach určených Čaitanjanovými žiakmi začali onedlho vyrastať chrámy a svätyne. Výstavbu chrámov a svätýň nasledoval aj rozmach obývania tohto pôvodne lesnatého a pomerne riedko obývaného rurálneho územia. Pred nástupom Čaitanjanových žiakov (najznámejšia šiestica z nich vošla do dejín ako *šiesti vrindávanski gósvámiov*) bol Vrindávan⁴ skôr názvom pre lesnú oblasť v tejto časti povodia rieky Jamuny. Od doby *vrindávanských gósvámiov* začal Vrindávan pomaly vystupovať z lesných tóni ako kompaktné mestské sídlo, v ktorom neustále pribúdali nové chrámy, svätyne a miesta kultu. Niektorí miestni informátori dokonca hovoria o viac než päťtisícke svätých miest vo Vrindávane a jeho okolí. Množstvo miest kultu však veľmi neprekvapí vzhľadom na fakt, že višnuistická tradícia Vrindávan považuje za najsvätejšie miesto na Zemi. Vrindávan totiž nie je len *tírthou*, akýmsi mostom do duchovného sveta, ale je sám o sebe duchovným svetom a jeho obyvatelia sa nepovažujú za činných v obyčajných aktivitách, lež za aktérov drámy Krišnových zábav, ktoré tu ustavične prebiehajú (Brooks 1989: 28).

Podľa kozmologických predstáv mnohých višnuistov, ktoré koncipovali vrindávanskí *gósvámiov*, je najvyššou planétou hmotných i duchovných vesmírov a sídlom Krišnu ako zvrchovanej božskej osobnosti práve planéta s názvom *Golóka Vrindávana* (Brooks 1989: 33).

Golóka Vrindávan sa teda manifestuje do pozemského Vrindávanu. Podľa mnohých višnuistov možno pri istej duchovnej vnímavosti uvidieť neprestajné zábavy Krišnu opisované v *Bhágavatapuráne*, alebo „spáliť“ svoju *karmu* niekoľkonásobne rýchlejšie než v ostatných častiach sveta.

Ďalším špecifickým rozmerom Vrindávanu je i forma vzťahu ku Krišnovi, ktorý môžu višnuisti na tomto mieste rozvíjať. Samotní obyvatelia Vrindávanu, *Vradžavasovia*, sú považovaní za ľudí, ktorí sa tu narodili za svoje *karmické* zásluhy a už ich zrodenie na tomto

mieste ich predurčuje k najvyšším z úrovni vzťahu ku Krišnovi, na ktoré sa bežný smrteľník ani pri väčšej snahe nemusí dostať.

Na základe uvedeného azda nie je veľkým prekvapením, že Vrindávan priťahuje višnuistických pútnikov priam magnetickou silou. No táto sila vrindávanskej atraktivity nepôsobila vždy rovnako intenzívne a obrovský prúd pútnikov sa sem začal valiť najmä od roku 1975, kedy tu Medzinárodná spoločnosť pre vedomie Krišnu postavila chrámový komplex *Krišna-Balarám Mandir*. Síce nemožno tvrdiť, že by Vrindávan nebol destináciou pútnikov už od čias šiestich *gósvámiov*, ale do času, kým sa tu etabloval ISKCON, stál jeho pútnický význam v tieni oveľa vyhlásenejších pútnických miest Indie a mal väčšmi regionálny než celoindický charakter (snáď s výnimkou višnuistov z ďalekého Bengálska či Urísy). Závažné zmeny na všetkých úrovniach života vrindávanskeho mestečka, ktoré tu naštartovali európski a americkí višnuisti pod vedením ich bengálskeho guruja však so sebou priniesli aj mnohé konfrontácie a spory s lokálnym obyvateľstvom a ako sa v tomto texte posnažím preukázať, priniesli aj boj medzi lokálnymi a globálnymi višnuistami o ideologickú a interpretačnú prevahu nad lokálnym náboženským priestorom a náboženskou tradíciou.

ISKCON a kolonizácia tradície

Jeden z veľkých stretov medzi *indickým* a *ISKCONským* višnuizmom v podstate spočíva v teologickej otázke týkajúcej sa *bhakti*. *Bhakti* je v mnohých tradíciách hinduizmu rozšírený filozofický náhľad i náboženská prax charakteristická akcentovaním devocionality, osobnej oddanosti vybranému božstvu, svätcovi či guruovi (ale *bhakti* sa môže vzťahovať napríklad aj k rodičom či dokonca k vlasti).⁵

Všetky druhy višnuizmu rozoznávajú dva stupne *bhakti*.⁶ Prvým stupňom je *vaidhi-bhakti*, teda oddaná služba založená na poctivom vykonávaní obradov a svedomitom nasledovaní inštrukcií náboženských textov. Druhým stupňom je *ráganúga-bhakti*, akási spontánna devocionalita, ktorá môže ignorovať ustanovenie písíem a formálne náležitosti obradov a je založená na vnútornom vášnivom prežívaní mystického vzťahu s Krišnom (Adhikary 1995: 69; Brooks 1989: 182; Dimock 1966: 183). So spontánnou devocionalitou

2 Vzhľadom na indické pomery je však veľmi zložitý presný kvantitatívny odhad pútnickej atraktivity Vrindávanu, nakoľko celé zástupy indických pútnikov z chudobnejších vrstiev nevyužívajú miestne ubytovacie kapacity či gastronomické služby, ale spávajú i varia si na uliciach, pri rieke Jamune či pred vstupmi do chrámov.

3 Šrí Čaitanja je v gaudíjskom višnuizme, ku ktorému sa hlási hnutie Haré Krišna aj mnohí obyvatelia Vrindávanu, považovaný za Krišnov avatár.

4 Koncovka *vana* v slove Vrindávan znamená v sanskrte i hindčine les.

5 Práve dôraz kladený na *bhakti* je dôvodom, prečo príslušníci hnutia Haré Krišna o sebe hovoria ako o *oddaných*. Takýmto výrazom budem príslušníkov hnutia v ďalšom texte nazývať aj ja.

6 Problematikou špecifického prístupu k *bhakti* v hnutí Haré Krišna sa zoberám v štúdiu *Prístup k tradícii ráganúga bhakti ako prejav konfrontácie globálneho višnuistického hnutia Haré Krišna s lokálnym višnuizmom pútnického mesta Vrindávan* (2015).

sa často spája aj *madhuríja-bháva*, milenecký vzťah odaného ku Krišnovi pripodobňovaný vášni, ktorú k nemu v puránskych príbehoch pocitovali vrindánske pastierky kráv *gópie*. Podľa Prabhupádu je dokonalé zvládnutie úrovne *vaidhi-bhakti* nevyhnutným predpokladom pre posun na úroveň *ráganúga-bhakti*. Lenže Prabhupáda svojich žiakov úroveň *madhuríja-bhávy* a *ráganúga-bhakti* nevyučoval, pretože ich nepovažoval za natolko duchovne zreľých, aby boli tieto úrovne schopní zvládnuť. Nevysokú Prabhupádovu mienku o spirituálnej zrelosti svojich nasledovníkov dobre ilustruje aj úryvok z jeho korešpondencie, kde guru svojim žiakom píše: „*Gópi* je najvyššie štádium, ale vy ste v najnižšom, začiatočníckom, darebáckom štádiu, takže ako tomu môžete porozumieť? Nestaňte sa opicami preskakujúcimi k zábavám *gópi*. Vo Vrindávane je už opíc dosť. Nepotrebuje tam ďalšie“ (Brooks 1989: 182).

Zatiaľ čo sa príslušníci hnutia ISKCON musia *ráganúge* vyhýbať, mnohí vrindávanskí višnuisti ju naopak uprednostňujú aj na úkor formálnych aspektov višnuistickej praxe. Navyše, na základe ich deklarovaného nepretržitého zotrvávania v stave *madhuríja-bhávy*, teda v mileneckej nálade zameranej na Krišnu, môžu argumentovať, že sú na oveľa vyššej duchovnej úrovni, než oddaní z hnutia Haré Krišna. Prabhupáda však nachádzal v identifikácii oddaného s Krišnovou milenkou skôr sexuálnu žiadostivosť než túžbu po potešení Krišnu. Dogma hnutia Haré Krišna zásadne odmieta rituály spojené so sexom a tantrizmus, ktorý chápe ako prax založenú na sexualite, krvavých obetách, požívaní mäsa a intoxikácii drogami. Už samotný Prabhupáda obviňoval mnohých *vradžavasov* a vrindávanských guruov zo *sahadžizmu*⁸ (Ibid., 186). Krišnova milienka Rádha či *gópie*, s ktorými by sa nezrelý oddaný mohol identifikovať, znamenajú pre ISKCON hrozbu odklonu oddaných od *autorizovaného učenia* k miestnym a v očiach tejto organizácie deviantným učeniam. Obavy Prabhupádu z možného vplyvu miestnych guruov dokladá aj skutočnosť, že neodporúčal svojim žiakom pohybovať sa po Vrindávane mimo hnutí organizovaných pochôdzok.

Brooks sa nazdáva, že prejavom Prabhupádovho odstupu od lokálneho višnuizmu zdôrazňujúceho milenecký vzťah ku Krišnovi je i to, že v meste preslávnom zábavkami mladého Krišnu s pastierkami kráv, kde je Krišna uctievaný hlavne v spojení so svojou božskou družkou Rádhou, hnutie postavilo chrámový komplex

zasvätený Krišnovi a jeho bratovi Balarámovi. Za týmto počínom Brooks nachádza zámernú marginalizáciu Rádhy (Ibid., 187).

Platnosť Brooksovho tvrdenia však relativizuje skutočnosť, že chrámový komplex bol postavený na mieste zvanom *Ráman-Réti*, ktorý bol podľa tradície dejiskom hier božských súrodencov. Na základe tohto argumentu zdôvodňuje zasvätenie chrámu Krišnovi a Balarámovi aj samotný ISKCON.

Akákoľvek pohnútky už viedli Prabhupádu k pomenovaniu chrámu, ostáva faktom, že ISKCON už od počiatku svojho pôsobenia vo Vrindávane zaujal voči lokálnemu višnuizmu odmeraný postoj a svojich oddaných sa snažil v čo najväčšej možnej miere izolovať od tamojších guruov a *sádhuv*⁹. Taktiež kontakty oddaných s miestnymi obyvateľmi sa organizácia snažila redukovať len na tie najnutnejšie a najnevyhnutnejšie situácie. Prabhupádov *gurubháí* (žiak toho istého guru) z Gaudíja Mathu menom Svámí Nárájan Maharádž bol však v tomto smere výnimkou a zohral pre ISKCON najmä na sklonku Prabhupádovho života veľmi dôležitú rolu. Po Prabhupádovej smrti sa totiž ukázalo, že mladí višnuisti zo Západu nevedia pre svojho guru vykonať pohrebne obrady. Čo je však ešte dôležitejšie, na základe niektorých indícií sa zdá, že Prabhupáda uvažoval nad tým, že Svámího Nárájana poverí vedením organizácie po svojej smrti.

Možným kandidátom na nového vodcu hnutia bol i ďalší Prabhupádov *gurubháí*, Šrídhhar Svámí, ktorého niektorí oddaní chceli za nového guru aj z toho dôvodu, lebo sa im javil ako dobrá alternatíva k mladým guruom zo Západu. Tieto úvahy však prerušil najvyšší orgán ISKCONu (*Governing Body Comission*) zložený zo západných guruov, ktorý rozhodol, že sa žiadny z Prabhupádových indických priateľov nestane jeho nástupcom. Spomenutá komisia zložená z mladých západných guruov si ponechala štatút najvyššej authority ISKCONu.¹⁰ V súvislosti so Svámím Nárájanom však treba upozorniť aj na to, že táto osoba síce bola miestnou náboženskou autoritou, no v žiadnom prípade o nej nemožno hovoriť ako o lokálnom guruovi v tradičnom zmysle. Svámí Nárájan bol totiž – podobne ako Prabhupáda – skôr produktom moderného Gaudíja Mathu a s ním i nového višnuistického diskurzu formovaného v britských inštitúciách vzdelanými a neraz i v koloniálnej správe zamestnanými indickými elitami. A keďže sú-

7 *Gópi* znamená pastierka kráv. V puránskych príbehoch o Krišnovi si práve mladé pastierky užívali radovánky s mladým Krišnom.

8 Ide o bengálsku višnuistickú sektu zdôrazňujúcu milenecký vzťah medzi Krišnom a Rádhou ako posvätného mužského a ženského princípu. Tento smer bol populárny najmä v 17. storočí.

9 *Sádhuv* je askéta, ktorý sa vzdal majetku a sociálnych a rodinných väzieb a žije na potulkách alebo v komunite ďalších *sádhuv*.

10 Pre bližšie informácie o tomto období i probléme nástupníctva pozri M. Fárek: *Hnutí Haré Krišna: Institucionalizace alternativního náboženství* (2008).

časťou modernej višnuistickej apologetiky bolo „očisťovanie“ višnuizmu od prímies ľudovej religiozity, potom nemožno ani Svámího Nárájana ako dediča takehoto diskurzu upodozrievať zo sklonov k višnuistickej tantre či k iným – z Prabhupádovho pohľadu – škodlivým a *neautorizovaným* tendenciám. Vzhľadom na uvedené fakty je teda otázne, či stál za odmietnutím Svámího Nárájana teologický rozpor alebo len obava vedúcich hnutia o svoje mocenské postavenie.

Zdôvodnenia toho, prečo bol Svámí Nárájan odstavený „na druhú koľaj“ sa rôznia. Kým predstavitelia ISKCONu tvrdia, že sa chcel tento guru na Prabhupádovom úspechu priživiť, žiaci Svámího Nárájana nepremeškajú žiadnu príležitosť, aby verbálne, ale aj publikačne poukázali na nadštandardný vzťah oboch svámíov, ako aj na významné služby, ktorými Svámí Nárájan pomohol Prabhupádovi a jeho rodiacej sa organizácii.¹¹ Medzi žiakmi Svámího Nárájana je veľmi známa žiadosť Prabhupádu ich učiteľovi: „*Išiel som na Západ, aby som tam rozhodil siete a pochytal som veľa opíc. Prosím, urob z nich ľudí.*“ (M., 43 r.)

Západní guruovia ISKCONu, ale u niektorých oddaných nebudili veľkú dôveru a mnohí z nich hľadali útočisko a radu u domácich guruov a sádhuvov a neobchádzali pritom ani Svámího Nárájana. Jeho nasledovníci vydávajú množstvo publikácií, v ktorých sa snažia dokázať, že tento svámí pokúšal sprostredkovať ISKCONským oddaným učenie o spontánnej *ráganúgebhakti*, ktoré im už Prabhupáda za svojho života nestíhal odovzdať. Títo oddaní sa so Svámím Nárájanom i napriek nevôli autorít ISKCONu stretávali a považovali ho za svojho *šikšagurua*.¹² V roku 1994 vedenie ISKCONu podľa našich informátorov pod hrozbou vylúčenia z organizácie zakázalo vyhľadávanie učiteľov mimo ISKCON. Po tomto zákaze a dlhom období konfliktov medzi ISKCONom a Svámí Nárájanovou odnožou Gaudíja Mathu sa niekoľko desiatok oddaných rozhodlo opustiť ISKCON a vstúpiť do Gaudíja Mathu.¹³

Snaha o dôkladnú izoláciu ISKCONu od lokálnych vplyvov vytvára z komplexu *Krišna-Balarám* akúsi koloniálnu pevnosť, z ktorej sa misia tejto organizácie pokúša prevziať kontrolu nad vrindávanskou náboženskou praxou prostredníctvom vyučovania, kazateľskej činnosti, no zároveň sa uzatvára a exkluzivisticky vymedzuje voči lokálnym náboženským interpretáciám a tradíciám. ISKCON týmto spôsobom marginalizuje ostatný vrindá-

vansky priestor ako perifériu ohrozujúcu komplex *Krišna-Balarám*, kde sa organizácia snaží vytvoriť náboženské, kultúrne, a najmä interpretačne bezpečné centrum Vrindávanu. Pokusy o premenu, vplyv či interpretačné ovládnutie „kolonizovaného“ priestoru a súčasné vyhýbanie sa riziku byť týmto priestorom ovplyvnený či zmenený, majú za následok vznik patovej situácie, keď sa ISKCONskí oddaní snažia Indiu priučiť náboženstvu, ktoré označujú za *pôvodné* indické náboženstvo, a ktorého učenie si však od nej zároveň odmietajú vypočúť do konca.

Pôvodnosť ako kľúčové slovo konfrontácií ISKCONu s hinduizmom je však na druhej strane i motívom činností, ktorých cieľom je jej dokázanie a následne legitimizovanie sociálnych akcií nasmerovaných k ovládnutiu vybraných aspektov tamojšej religiozity. Nazdávam sa, že s malou dávkou nadhľadu by bolo možné o týchto rovinách praxe ISKCONu vo Vrindávane hovoriť ako o kolonizácii tradície. Prostriedkom pre takúto „kolonizáciu“ je konštruovanie takej podoby tradície, ktorá sa snaží preukázať ako pôvodnejšia od tradície, ktorá ňou má byť ovládnutá. Hoci ISKCON nie je autochtónne vrindávanske ani indické spoločenstvo, pokúša sa presadiť, že v textoch svojho zakladateľa sa nachádzajú najautentickejšie a najpôvodnejšie interpretácie višnuizmu. Toto presvedčenie potom svojich nositeľov oprávňuje nachádzať a nadväzovať prepojenie medzi sebou a ústrednými postavami dejín gaudíjskeho višnuizmu. Naopak, prepojenie tých, ktorí ním dosiaľ s väčším či menším uznaním lokálnej komunity disponovali (povedzme prostredníctvom tradície odvodzovania rodinného pôvodu od vrindávanských *gósvámíov*, či vďaka medzigeneračne dedenému správcovstvu miest, ktoré sa k týmto sviatkom a osobnostiam viažu), je zrazu spochybňované opäť orientalistickým poukazovaním na nehodnosť jeho dedičov a nositeľov, ktorí stratili kontakt s jeho *skutočným* a *pôvodným* významom.

ISKCON a kolonizácia priestoru

Kvázikoloniálna snaha o ovládnutie miestnej tradície sa dá dobre ilustrovať aj na príklade sporu ISKCONu s vedením vrindávanskeho chrámu *Rádhá-Dámodar*. O tomto spore sa bez príliš veľkého preháňania dá povedať, že sa vrindávanský ISKCON v chráme *Rádhá-Dámodar* pokúša presadiť svoju autochtónnosť, ktorá má dokonca presahovať i autochtónnosť jeho dedičných správcov.

11 Ako príklad možno použiť publikáciu *Their Lasting Relation: An Historical Account* (GVP, bez udania roku), ktorá pozostáva z korešpondencie medzi Svámím Prabhupádom a Svámím Nárájanom a na jej základe sa snaží dokázať ich blízky vzťah a Prabhupádovu vôľu zveriť svoje hnutie do rúk Svámímu Nárájanovi.

12 *Šikšaguru* síce žiaka nezasväčuje do stavu *sannjásu* (táto úloha je zverená *díkšaguruovi*), no môže sa podieľať na mentorovaní a usmerňovaní žiaka v jeho náboženskej praxi.

13 Indický oddaný z ISKCONu komentuje súčasnú situáciu vo Vrindávane aj takto: „*V poslednej dobe prichádza viac a viac Indov do ISKCONu a Západniari odchádzajú z ISKCONu a vstupujú do indického Gaudíja Mathu.*“ (M., 34 r.)

Rádhá-Dámodar mandir je jeden z najvýznamnejších chrámov v celom Vrindávane, pretože sa tu nachádzajú hrobky najpoprednejších osobností gaudíjskeho višnuizmu, ako bol Džíva Gósvámí, Rúpa Gósvámí či Čaitanjoy životopisec Krišnadása Kavirádž. Jeho význam pre oddaných z ISKCONu však ešte väčšmi umocňuje fakt, že malú izbietku v tomto chráme, ktorá bola prístreškom jedného zo šiestich vrindávanských *gósvámíov*, Džívu Gósvámího,¹⁴ mal o niekoľko storočí neskôr prenajatú aj Svámí Prabhupáda pred tým, než sa vydal na svoju misiu do USA. Spor, ktorý vznikol medzi vedením chrámu *Rádhá-Dámodar* a vrindávanským ISKCONom dokumentuje už Brooks v osemdesiatych rokoch minulého storočia, keď zaznamenáva rozmáhajúcu sa ambíciu ISKCONských autorít po ovládnutí či aspoň možnosti dohliadať nad chodom miestnych chrámov. Charles Brooks v roku 1989 píše: „ISKCON má jednu nohu vo dverách chrámu *Rádhá-Dámodar* a to isté možno povedať aj o iných vrindávanských chrámoch“ (Brooks 1989: 166). Ako prostriedok na získanie takejto kontroly slúžili najmä nemalé fondy získané z príspevkov západných oddaných, z ktorých sa našlo dosť financií aj na podporu vybraných vrindávanských chrámov. Táto podpora spočívala najmä v investíciách do ich rekonštrukcie či výbavy a ozdôb slúžiacich na uctievanie stvárnených božstiev, ako sú napríklad šaty či šperky.¹⁵ V prípade chrámu *Rádhá-Dámodar* prišla podľa autorít ISKCONu pomoc aj v podobe „značného štipendia“, ktoré dostali tamojší *gósvámíovia* za prenajatie pamätnej izby, kde niekoľko rokov prebýval Svámí Prabhupáda. K tomuto prenájmu prišlo v roku 1971 ešte za života Svámího Prabhupádu, ktorý podľa Brooksa už od počiatku vrindávanskej misie hľadájúci vhodný priestor pre ISKCONský chrám, žiadal *gósvámíov* z *Rádhá-Dámodar mandiru*, aby chrám prepustili jemu a jeho zahraničným žiakom. Aj po postavení komplexu *Krišna-Balarám* mal Prabhupáda svojich žiakov povzbudzovať k „totálnemu prevzatíu vedenia bez ohľadu na cenu“ (Ibid., 164).¹⁶

Napätie medzi správcami chrámu a ISKCONom sa

začalo stupňovať po Prabhupádovej smrti. ISKCONské autority prejavovali čoraz väčšiu nespokojnosť s podmienkami prenájmu, s údajne laxným vykonávaním obradov i so zanedbávaním starostlivosti o božstvá. Súčasne im bolo navrhnuté, že ISKCONskí *púdzárijovia* prevezmú uctievanie božstiev na seba, nakoľko to bola z pohľadu ISKCONu „jediná cesta, ako veci vykonať riadne“ (Ibid., 165). Uctievať božstvá na hlavnom oltári však západným oddaným nebolo povolené, no mohli pri ňom príležitostne asistovať a takisto mohli vykonávať obrady na vedľajších oltároch. Voskovú figurínu svojho gurua mohli v prenajatom *bhadžan kutíre* uctievať nepretržite.

Brooksovi sa podarilo uskutočniť rozhovor s členom hnutia Haré Krišna, ktorý mal na starosti rokovania s predstavenými chrámu *Rádhá-Dámodar*. Výroky tohto muža prezrádzajú, že kritika voči *gósvámíom* z tohto chrámu skutočne mohla byť cestou k jeho ovládnutiu chrámu. Brooks cituje svojho respondenta z osemdesiatych rokov minulého storočia nasledovne:

„Pre našu sampradáju je *Rádhá-Dámodar* najdôležitejší chrám v Indii. Ale pre ISKCON znamená ešte viac, než len to. Je to naše dedičstvo, naša história, náš pôvod, naša budúcnosť. Aj keby sa to malo urobiť nečestne, musíme chrám dostať preč od lenivých *gósvámíov*, ktorí ho majú na starosti. Uctievanie Krišnu v tomto chráme je hanba, to nesmie a nebude pokračovať“ (Ibid., 164).

Napätie začalo opätovne eskalovať zrejme už v roku 1997, keď bolo podľa oficiálneho vyhlásenia ISKCONského oddelenia pre komunikáciu zapríčinené zákazom vykonávať v Prabhupádovom *bhadžan kutíre* ISKCONskými oddanými *púdzu* (obradu uctievania). Zákaz mal vydať hlavný *púdzári* (obradník) a dedičný správca chrámu Nirmal Čand Gósvámí¹⁷, ktorý sa údajne rozhodol robiť rituály na uctenie Prabhupádu svojpomocne. Podľa vyhlásenia ISKCONu bolo s Nirmalom Čandom Gósvámím v roku 1997 podpísané *Memoran-*

14 Izba je známa ako *Džíva Gósvámí bhadžan kutír*. *Bhadžan kutír* je výraz používaný najmä v gaudíjskom višnuizme a odkazuje na chatrč alebo priestor, v ktorom prebýva svätec alebo *sádhu*. Vo vrindávanskom kontexte možno v rozprávaní respondentov dnes už často naraziť aj na pomenovanie tejto konkrétnej miestnosti ako *Šríla Prabhupáda bhadžan kutír*.

15 Podľa mojich informátorov sa len cena za šaty, do ktorých sa oblečie *múrti* počas sviatku, môže vyšplhať až na niekoľko desiatok tisíc rupií. Taktiež treba dodať, že takéto sviatočné šaty sa aspoň v chráme *Krišna-Balarám* už druhý raz pri rovnakej príležitosti nepoužívajú.

16 Tu sa na okamih zastavme, pretože táto skutočnosť môže vyvolať námietku, ktorá bude na báze argumentu, že sám Prabhupáda bol Ind, logicky spochybňovať koloniálny rozmer prístupu k miestnej višnuistickej tradícii. V reakcii na prípadnú výhradu takéhoto charakteru sa oprieme o koncept *internej kolonizácie*, ktorý síce vznikol na základe premýšľania o európskych situáciách, no ukazuje sa, že je použiteľný aj pre témy, akou je táto. Týmto pojmom môžeme označiť snahu urbánnych elít o obrodzovanie opovrhovaných a „zaostalých“ rurálnych vrstiev obyvateľstva (Peckham 2004). Od takýchto snáh dozaista nemali príliš ďaleko ani bengálske mestské elity *bhadralóku* a ich žiaci, medzi ktorých patril aj Svámí Prabhupáda.

17 Nirmal Čand je synom Gauratamu Gósvámího, ktorý bol hlavným *púdzárim* a správcom chrámu v dobe, keď tu prebýval Svámí Prabhupáda.

dum porozumenia, na základe ktorého mohol ISKCON opäť vykonávať v *bhadžan kutíre* obrady. Verejná správa ISKCONu pritom nezabúda uviesť, že v rovnakom čase dostal Nirmal Čanda Gósvámí od organizácie štedrú donáciu vo výške tristotísíc rupií a jeho vnukovi (možno s výhľadom na potenciálnu návratnosť investície) organizácia zasponzorovala navštevovanie miestnej ISKCONskej školy (ISKCON 2005).

Situácia sa začala ešte väčšmi vyhrocovať v roku 2004, keď ISKCON prestal chrámu *Rádhá-Dámodar* platiť mesačné nájomné za Prabhupádovu izbu. Podľa tvrdenia Svámího Narasinghu, ktorý sa pokúšal robiť sprostredkovateľa medzi ISKCONom a rodinou spravujúcou chrám *Rádhá-Dámodar*, činil mesačný poplatok za možnosť vykonávať obrady v Prabhupádovej izbičke dvadsaťpäť dolárov. Po dvoch rokoch neplatenia sa zvada vyostřila do takej miery, že prišlo k fyzickej potýčke, do ktorej sa podľa slov jedného zo správco chrámu Krišna Balarámu Gósvámího zaplietlo dvadsaťpäť členov ISKCONu a tri desiatky miestnych višnuistov. Pri tomto konflikte zasahovalo až dvesto policajtov. V dôsledku vyhrotenia sporu miestna polícia na jeden rok *bhadžan kutír* uzamkla. V tom istom roku ISKCON rozbehol súdny proces proti Nirmalovi Čandovi Gósvámímu, ktorý sa v súčasnosti dostal až na najvyšší súd v Iláhábáde. Ústredným bodom procesu je spor o vlastnícke právo na sotva desať štvorcových metrov, v ktorých sa však ukrýva pre obe strany len ťažko vyčísliteľný symbolický kapitál.

Po roku odkedy bol *bhadžan kutír* z moci úradnej uzamknutý, vykonal najvyšší súd v Iláhábáde dočasné rozhodnutie, podľa ktorého sa majú pri vykonávaní *pú-dže* v *bhadžan kutíre* obe strany po mesiaci striedať a stanovené nájomné sa bude odvádzať do súdneho depozitu a po vynesení rozsudku bude vyplatené víťazom procesu.

Hoci sa názor oboch strán na vlastnícke práva izby diametrálne odlišuje, vyznačujú sa rovnakou vierou, že súd rozhodne v ich prospech. Nirmal Čandra Gósvámí vo verejnom vyhlásení z júna 2011 píše: „*Po prvé, chceme oboznámiť všetkých oddaných o tom, že otázkou súdneho sporu nie je rozhodnutie, kto bude vykonávať séva-pú-džu pre Šrílu Prabhupádu, ale rozhodnutie, kto vlastní bhadžan kutír v Rádhá-Dámodar mandíre. /.../ Rádhá-Dámodar je jediný vlastníik a platenie odôvodneného prenájmu, teraz i v budúcnosti, ISKCONu na veky zabezpečí právo vykonávať séva-pú-džu v Prabhupádovom bhadžan kutíre. Je nad všetky pochybnosti, že napokon súd rozhodne, že Rádhá-Dámodar mandír je vlastníkom izby tak, ako bola súčasťou tohto chrámu už takmer 450 rokov.*“¹⁸

ISKCON sa taktiež spolieha na spravodlivosť súdu, no pri akejkol'vek snahe o nestrannosť musíme konštatovať, že argumenty hnutia v tomto smere očividne trochu krívajú: „*Ďalej (Nirmal Čanda Gósvámí, pozn. M.K.) tvrdí, že ISKCON / Šríla Prabhupáda izby nikdy nevlastnil. Ale všetci vieme, že od roku 1959 až po súčasnosť Šríla Prabhupáda a neskôr ISKCON tieto izby obýval. Toto je fakt, ktorý pozná celý Vrindávan. Máme pre súd veľké množstvo dokumentových dôkazov (ako sú účty za prenájom a podobne), aby nastolil pravdu.*“ (ISKCON 2005).

Napriek takýmto verejným vyhláseniam sa na základe krokov, ktoré ISKCON podniká, nezdá, že by vedenie organizácie príliš pevne verilo vo verdikt uznávajúci právny nárok na vlastníctvo izbičky. Proces sa totiž vlečie už trinásť rokov, nakoľko právnici ISKCONu z najrôznejších príčin a zámienok odročujú pojednávajú. Podľa Svámího Narasinghu prišlo k februáru 2019 už k päťdesiatim odročeniám na žiadosť navrhovateľa, teda organizácie ISKCON. Môžeme si len domýšľať, aké dôvody stoja za neprestajnými odkladmi a nedostavovaním sa na pojednávajú. V každom prípade takýmto spôsobom síce bohatá nadnárodná organizácia ISKCON v konečnom dôsledku nemusí zvíťaziť nad rodinou Gósvámiových na poli súdneho verdiktu, ale môže ju poraziť zruinovaním jej rozpočtu i „bojovej“ morálky.

Ako nasvedčuje nasledujúci úryvok z vyhlásenia ISKCONu, súčasťou konfliktu sa stalo aj narábanie so skupinovými kategóriami. ISKCONskí predstavitelia vo svojej správe naznačujú, že túto „kartu“ vytiahol práve Nirmal Čand Gósvámí, no keďže vo svojom tvrdení neodkazujú na žiadny hodnoverný zdroj, nemožno jednoznačne uhádnuť, či takúto stratégiu skutočne zvolil on alebo sa len ISKCON zámerne snaží situáciu dramatizovať.

„*Gósvámí sa navyiac taktiež snaží vykresľovať tento prípad ako spor západných cudzincov verus Vradžavasov. To je obzvlášť provokatívna a poburujúca propaganda, ktorá v myšliach mnohých Vradžavasov podnietila určitú mieru protizápadných nálad. To je pre nás dôvod na obavy, pretože nechceme, aby boli naši západní oddaní vystavení žiadnemu druhu ťažkostí alebo rizík.*“ (ISKCON 2005).

Naopak, omnoho menej sa hovorí o tom, akú úlohu zohráva drevená schránka na donácie, ktorá je štandardnou výbavou azda každého chrámu. Je viac ako pravdepodobné, že počas roku, keď bol *bhadžan kutír*

18 Chanda, N.: ISKCON vs Radha Damodar Mandir (28. 6. 2011) <http://theharekrishnamovement.wordpress.com/2011/06/28/iskcon-vs-radha-damodar-mandir/> [17.6.2013].

„mimo prevádzky“, prišiel chrám *Rádhá-Dámodar* o nezanedbateľné finančné čiastky pochádzajúce z príspevkov zahraničných i indických obdivovateľov Svámího Prabhupádu. Chrám *Rádhá-Dámodar* spolu so svojim *bhadžan kutírom* je pre každého nasledovníka Prabhupádu, ale aj gaudíjskeho višnuistu takým významným miestom, že ho žiadny z pútnikov na svojej trase po Vrindávane dozaista neminie. *Rádhá-Dámodar* je prioritnou pútnickou „atrakciou“ a symbolický kapitál tohto priestoru nepochybne plodí i kapitál finančný. Zo záveru oficiálneho vyhlásenia ISKCONu jasne vyplýva, že príspevky darcov putujú do pokladnice *Rádhá-Dámodar mandíru* a ISKCON sa na tento chrám pokúša uvaliť akési embargo. Oddelenie pre komunikáciu ISKCONu svojich oddaných vyzýva:

„Žiadame vás, aby ste dokým nedostanete ďalšie informácie z nášho vrindávanskeho ISKCONu, nedávali žiadnu finančnú podporu chrámu Rádhá-Dámodar. Žiadne donácie by im nemali prichádzať, aby ich potom nemohli použiť v budúcich súdnych sporoch a iných falošných kauzách a falošnej propagande proti ISKCONu a ISKCONským oddaným. Tieto informácie láskavo oznámte komunite oddaných vo vašom okolí, aby mohli byť vopred upozornení už pred svojou návštevou Vrindávanu. Navyše vám dôrazne neodporúčame navštevovať chrám, aby čo i len váš nevinný akt nemohol Gósvámího podnietiť k vyneseniu falošných obvinení proti vám v nádeji, že si pred zákonom vylepší svoju neoprávnenú pozíciu“ (ISKCON 2005).

Aby bola situácia ešte menej prehľadná, už spomínaný Svámí Narasingha, ktorý sa pokúsil stať mediátorom medzi oboma stranami, naopak tvrdí, že vedenie chrámu *Rádhá-Dámodar* prenechávalo peniaze z truhlice na dotácie umiestnenej v Prabhupádovej izbe ISKCONu.

Kým pre Gósvámího a jeho rodinu je chrám aj prostriedkom na zabezpečenie živobytia, pre organizáciu s centrami a honosnými chrámami po celom svete akiste nie je otázkou finančnej motivácie, ale skôr nadobudnutia symbolického kapitálu, ktorý by výrazne upevnil pozíciu ISKCONu vo Vrindávane a legitimizoval postavenie tohto nového náboženského hnutia v rámci tradície gaudíjskeho višnuizmu. Predstavitelia ISKCONu síce tvrdili, že sa Nirmal Čand Gósvámí snažil vystupovať ako „skutočný duchovný dedič Šrílu Prabhupádu“, no na druhej strane v radoch hnutia nie

je zriedkavý ani názor, že práve ISKCON je skutočným dedičom odkazu Čaitanju a jeho žiakov. Ako hovorí jeden z našich ISKONských respondentov: „*Džíva Gósvámí, ktorý dal tento chrám postaviť, je súčasťou našej tradície a my máme plné právo na priestor, ktoré obýval on, rovnako ako aj náš gurudév.*“ (M., 40r.)¹⁹

Záver

Ak by sme hľadali jablko sváru, ktoré stojí za sporom medzi lokálnymi višnuistickými autoritami a vedením vrindávanskeho ISKCONu, pri hlbšom pohľade by sa nám ako možná príčina takýchto konfliktov ukázala zásadná rozdielnosť v transmisii náboženských obsahov. Tento rozdiel je následne zodpovedný aj za to, aké typy komunit prví i druhí vytvárajú. Kým je komunita domácich definovaná sieťou každodenných sociálnych väzieb, po ktorých prichádza často najmä k orálnej transmisii náboženských obsahov (napríklad v socializácii k náboženstvu od rodičov k deťom), komunita zahraničných oddaných je primárne komunitou zdieľaných textov. Sociálne väzby príslušníkov hnutia, ktorí do Vrindávanu prúdia z rôznych častí sveta majú krátke trvanie, sú málo stabilné a nie sú moderované lokálnou tradíciou, ale konkrétnou náboženskou organizáciou. Nezriedka medzigeneračne dedené záväzky a (napríklad kastové) povinnosti domácich voči ostatným vrstvám miestnej komunity ostávajú neustále prítomné, kým v prípade členov Haré Krišna pôsobiacich v tomto meste je ich ústredným spojivom to, čo stálo za ich vstupom do hnutia, podmieňuje to ich príslušnosť k hnutiu a v podstate to jediné, čo pretrváva a spája ich s ostatnými dočasnými vrindávanskými obyvateľmi aj po ich návrate domov z Vrindávanu, je hlásenie sa k textom hnutia. Stret medzi lokálnymi višnuistami a medzinárodným hnutím Haré Krišna je stretom tradičnej každodennej *face to face* komunity s andersonovskou virtuálnou komunitou, prepojenou len pocitom spolupatričnosti k určitej imaginárnej komunitě a symbolmi či textami, ku ktorej sa jej príslušníci hlásia (Anderson 1991). Charakter komunity sa tak javí ako výhodnejšie meradlo na posudzovanie vrindávanských vzťahov a konfrontácií než nič nevysvetľujúce kategórie náboženstva či kultúry. Vrindávanský stret nie je stretom náboženstiev či kultúr, ale predovšetkým stretom komunit vybudovaných na zásadne odlišných princípoch.

Schematická prehľadnosť náboženského textu (v tomto prípade výlučne textov hnutia), ktorý autoritatívne kodifikuje konkrétny model interpretácie višnuizmu a jeho náboženskej praxe v kontraste so živou, dyna-

¹⁹ Dodajme, že v preberaní úplnej kontroly nad svätými miestami Vrindávanu bol ISKCON úspešný iba v jednej, menej významnej lokalite zvanej *Vrinda kundž*, zasvätenej bohyni Vrinda Dévi. Podľa našich informátorov na ňom v druhom desaťročí minulého storočia obnovil uctievanie tejto bohyně višnuistický sádhu Madhava dása. Ten na konci svojho života v roku 1990 odovzdal Vrinda Kundž pod patronát ISKCONu, pretože bol jeho sympatizantom a osobným priateľom Prabhupádu.

mickou, sociálnymi vzťahmi determinovanou a pre cudzinca ťažko pochopiteľnou religiozitou Vrindávcov, nám môže ponúknuť aj jedno z možných vysvetlení kvázi-koloniálneho pôsobenia hnutia na miestnu komunitu a snahu o presadenie jedného textovo ukotveného interpretačného modelu višnuizmu. Hoci som si vedomý skutočnosti, že ten istý text je možné čítať mnohými spôsobmi a taktiež by som nerád vykresľoval hnutie ISKCON ako názorovo homogénnu entitu s absentujúcou vnútornou diskusiou, je fakt, že Prabhupádove preklady i komentáre pramenných hinduistických textov sú nezriedka veľmi tendenčné a jeho výklady i nariadenia týkajúce sa náboženskej teórie i praxe sú charakteristické svojou prísnu jednotnosťou, ktorá ponecháva len minimálny manévrovací priestor pre prípadných hľadačov nových či alternatívnych významov. Napokon, takéto hľadanie patrí k jednému zo štyroch najväznejších prehrškov, ktorých sa v hnutí možno dopustiť. Jedno z pravidiel správania sa oddaných totiž zakazuje hazard, a práve za hazard je považované aj špekulovanie o Prabhupádových slovách, keďže podľa mienky oddaných človek hazarduje so svojou spiritualitou a s konečným oslobodením.

Pri sledovaní spôsobov akými sa snaží ISKCON prevziať kontrolu nad lokálnym višnuizmom, nemožno zabúdať ani na ekonomickú silu medzinárodného hnutia a jej dôsledky pre miestnu komunitu. Masový prílev pútnikov zo Západu, ktorý začal do Vrindávanu prúdiť od konca šesťdesiatych rokov minulého storočia síce priniesol finančné zisky pre obchodníkov či majiteľov ubytovacích zariadení, no súčasne prispel k zvýšeniu lokálnej inflácie a tým zrejme aj k väčšiemu roztvoreniu sociálnych nožníc medzi bohatšími a chudobnejšími obyvateľmi Vrindávanu. Navyše profit, ktorý do Vrindávanu pútnici z ekonomicky prosperujúcich častí sveta (prípadne majetnejšie triedy indických veľkomiest) prinášajú, sa vedenie ISKCONu snaží rôznymi odporúčaniami presmerovať výlučne do pokladnice chrámového komplexu *Krišna-Balarám*, ktorý disponuje ubytovacími a stravovacími kapacitami. Azda netreba ani príliš zdôrazňovať, že ceny sú tu v porovnaní s cenami za služby a tovary lokálnych podnikateľov podstatne vyššie. Naliehanie na oddaných, aby svoje peniaze míňali len v chrámovom komplexe, vedenie chrámu zdôvodňuje najmä tým, že tieto finančné prostriedky budú môcť byť využité na chod hnutia a na jeho misijnú činnosť. Pred konzumáciou jedla mimo chrámového areálu zasa vystríha preto, lebo takéto jedlo nemuselo byť pripravované v súlade so zásadami rituálnej čistoty, a najmä nebolo po jeho uvarení obetované Krišnovi a tak by ho „správny“ oddaný nemal konzumovať. Chrámový komplex hnutia ISKCON však pochopiteľne nemá dostatok kapacít na to, aby uspo-

kožil stravovacie a ubytovacie potreby všetkých príslušníkov hnutia, čo platí obzvlášť v obdobiach náporu pútnikov počas veľkých višnuistických sviatkov. Za takýchto okolností sa teda vrindávanský ISKCON nedokáže ubrániť tomu, aby jeho stúpenci využívali aj služby miestnych obchodníkov a majiteľov hotelov. Práve spôsob, akým vedenie organizácie odobruje nákup tovarov a služieb mimo chrámového komplexu nám mnohé prezrádza aj o ekonomickej taktike, prostredníctvom ktorej sa ISKCON snaží prevziať kontrolu nad miestnymi višnuistami. Ak už totiž musí príslušník hnutia nakupovať u miestneho podnikateľa, považuje sa za vhodné, aby nakupoval u osoby, ktorá má členstvo v hnutí Haré Krišna. Preto niet divu, že sa množstvo majiteľov hotelov a obchodov pýši na stenách svojich podnikov zarámovanými certifikátmi doživotného členstva v ISKCONe či podobizňami Prabhupádu a tak sa aspoň formálne a navonok hlási k verzii višnuizmu propagovanej organizáciou ISKCON.

Ako vidno, medzinárodné hnutie využíva svoju ekonomickú silu nielen na to, aby opulentnou výzdobou a honosnými obradmi urobilo dojem na potenciálne nových členov, ale aj na podmaňovanie si lokálnej višnuistickej tradície. Spomínaný spor s vedením chrámu *Rádha-Dámodar*, či získavanie si priazne miestnych bráhmánov prostredníctvom rôznych pozorností sú veľavýznamnými ilustráciami praxe prisvojovania si strategických prvkov lokálnej tradície.

Takúto taktiku možno preukázať na základe môjho bráhmanského informátora, ktorý je podľa rodinnej tradície potomkom Nitjánandu. Ten bol na základe presvedčenia gaudíjskych višnuistov pravou rukou bengálskeho svätca Čaitanju. Môj bráhmanský informátor sa v malom chráme, ktorý spravuje, nepýši len do mramoru vytesaným rodokmeňom siahajúcim k Nitjánandovi, ale aj podľa jeho slov originálnymi rukopisov Čaitanjových spoločníkov a vrindávanských *gósvámiov*. Dotyčný informátor si na rozdiel od bráhmánov zo spomínaného *Rádha-Dámodar* chrámu prítomnosť ISKCONu v jeho meste pochvaľuje, nakoľko mu organizácia už niekoľkokrát bezplatne zabezpečila cestu na festival hnutia do Európy a príkladne sa o neho po celý čas starala. Zdá sa, že aj prostredníctvom takýchto krokov sa ISKCON pokúša takpovediac zaradiť do rodovej línie gaudíjskeho višnuizmu a nájsť si svedkov s vysokým sociálnym statusom, ktorí nielenže nárok ISKCONu potvrdia, ale stanú sa aj zapálenými advokátmi ISKCONu ako autentického pokračovateľa *pôvodnej* tradície gaudíjskeho višnuizmu. A dokázanie takejto pozície v rámci lokálnej višnuistickej tradície je ideálnym východiskom pre jej ideologické, interpretačné a praktické ovládnutie a následnú premenu na svoj obraz.

LITERATÚRA:

- Adhikary, Haripada. 1995. *Harekršna Movement: The unifying force of the Hindu religion*. Kalkata: Academic Publishers.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined communities. Reflections of the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Bhaktivedānta Swami Prabhupāda, A. C. – Śrīla Bhaktivedānta Nārāyaṇa Mahārāja (bez udania roku): *Their Lasting Relation*. Vrindavan: Gaudīya Vedānta Publications.
- Brooks, Charles R. 1989. *The Hare Krishnas in India*. New Delhi: Princeton University Press.
- Chanda, N.: ISKCON vs Radha Damodar Mandir (28. 6.2011) <http://theharekrishnamovement.wordpress.com/2011/06/28/iskcon-vs-radha-damodar-mandir/> [17.1.2020].
- Dimock, Edward C. 1989. *The Place of the Hidden Moon: Erotic Mysticism in the Vaiṣṇava-Sahajiyā Cult of Bengal*. Chicago: University of Chicago Press.
- Karásek, Matej. 2015. "Prístup k tradícii ráganúga bhakti ako prejav konfrontácie globálneho višnuistického hnutia Haré Krišna s lokálnym višnuizmom pútnického mesta Vrindávan". In: Bucková, Martina – Pirický, Gabriel (eds.): *Podoby globalizácie v Oriente*, s. 69-81.
- Peckham, Robert. 2004. "Internal Colonialism: Nation and memory in Nineteen century Greece". In: *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst
- Vyas, Girija. 2009. *Study on Widows in Vrindavan*. New Delhi: National Commission for Women.